

שָׂרָר מוֹדֵרְנִי²⁴

נביא להלן תיאור מקרה וניסיון להבין צעיר שטופל במחלקה למתבגרים. הבסיס להבנת המקרה הוא ניתוח של פרויד (מקרה שָׂרָר) והפרשנות של ברגר, שקישר בין הסברו של פרויד לבין המציאות הממשית שבה חי וגדל שרבר בילדותו.

נראה כיצד אבי המטופל במקרה שלפנינו הוא היפוכו של שרבר האב, המחנך שדרש את כניעת הרצון הפנימי של בנו. האב כאן הוא 'חופשי' ו'מתירני'. לגביו גבול הוא 'חומה', וקשר רגשי הוא 'מחסום להתפתחות עצמאית'.

נשווה את שני המקרים ונציע מכנה משותף לשני האבות - דלזויית התיקון. זהו המאמץ הטוטלי לתקן עולם הרוס באמצעות תכנון וקביעת צורתו של העולם החדש (דור הבנים).

24 שיחות, כרך ב', חוברת 2, מרץ 1988, עמ' 94-97.

מקרה שרבר

זיכרונותיו של שרבר (Schreber, 1903) שימשו בסיס עבור פרויד (Freud, 1911) לניתוח החוויה הפרנואידי. המכניזם הפרנואידי מופעל על מנת להתמודד עם עליית המשאלות ההומוסקסואליות למודעות. פרויד תיאר את התהליך ההגנתי הפרנואידי בעזרת מספר הנחות, שמסכמות את המתרחש אצל המטופל. "אני (גבר) אוהב אותו" (המשאלה הבסיסית) מוסתרת על ידי: "אני אוהב אותו, אני שונא אותו", והופכת להיות: "אני שונא אותו - כיוון שהוא נגדי"; האיום הפנימי (ליבידו הומוסקסואלי) מועבר להיות איום חיצוני.

כאשר פרויד הן ביחסי אב-בן, הוא ידע שאין בידו עדויות ממשיות על חייו של שרבר, ולמרות זאת השערותיו היתה שמדובר ב"אב מצויץ", אשר יחסיו המוקדמים עם בנו היו אוהבים וחמים. יתרה מזו - הקשר הטוב בינם, ואותה אהבה - נמצאים ביסוד המשבר הפסיכטי המאוחר.

מספר חוקרים כמו שצמן (Schatzman, 1973) ונידרלנד (Niederland, 1974) התייחסו מאוחר יותר לקשר בין החוויה הפנימית של שרבר למציאות. החשוב ביותר לענייננו הוא ניתוח של ברגר (Bregger, 1978), אשר, לנוכח האינפורמציה על חייו של שרבר, רואה בפסיכוזה את החייאת חוויות הילדות הטראומטיות. אין כאן סתירה לדברי פרויד על פתרון הקונפליקט האינטרה-פסיכי, אלא תוספת המצביעה על הקשר בין קונפליקט זה לבין המציאות הממשית. כותב ברגר: "פרויד טען נכונה כשראה את הסמליות שבמאבקו של שרבר בדמויות הסמכות הגבריות כביטוי ליחסיו עם אביו. עם זאת, פרויד טעה בהשערותו על טיב יחסים אלה".

הבסיס למסקנותיו של ברגר הוא מה שידוע היום על אביו של שרבר. דניאל גוטליב מוריץ שרבר היה רופא ומחנך אשר חשב

שהדור שלו הוא "רכרוכי, דקדנטי וחלש מוסרית". כוונתו היתה לחנך את הילד כך שישתלט על "האימפולסים הרעים", כדי שיגדל בדרך "הנכונה, הצודקת והאמיתית". ברגר ניתח את שיטת החינוך שלפיה הנאה ומיניות הם "איום ישיר על טבע האדם". תפקיד ההורה להילחם בכך באמצעות משמעת חזקה. אף על פי שרעיון זה אינו חדש כשלעצמו, שרבר האב הוסיף מספר תוספות עקרוניות, למשל:

1. מן הראוי שהמאבק ברצונותיו של הילד יתחיל מוקדם ככל האפשר. בעוד אנשי חינוך אחרים חשבו שיש להתחיל במאבק לא לפני גיל שנתיים, שרבר ראה את הצורך להתחיל עם הופעת הרצון. 2. השימוש במכשור מכני לשם חיזוק ומיסור (מלשון מוסר - moralize) של גופו של הילד. על כן קרא לו ברגר "תומס אלוהאדיסון של המכשור החינוכי", אשר האמין שללא מכשור, לא יוכל גופו של הילד לעמוד, ללכת או לשבת באופן 'נכון' (על המכשור, ראה (Niederland, 1974, Breger, 1978).

3. הנקודה האחרונה בשיטת החינוך המוצעת על ידו היא הרחבת המשמעת מתחום ההתנהגות לתחום הנפש. הילד חייב לציית לא רק בהתנהגותו, הוא חייב לציית גם במחשבתו, קרי לחשוב 'נכון'. הרעיון הוא לבנות את הילד כך שיחשוב שציותו הוא פרי רצונו החופשי. "במושגים פסיכואנליטיים", כותב ברגר, "זו יצירת אני עליון חמור, אשר אוסר, מבקר, ומפקח על הדחפים, התחושות והפנטזיות, שנשארים מחוץ למודעות".

מתוך ניתוח זיכרונותיו של שרבר, מוצא ברגר את הקשר בין הדלוזיות בזמן הפסיכוזה לבין שיטות החינוך של האב, שאותן יישם על בנו. צורת חינוך זו היא ההסבר הִיאטרוגני (iatrogenic) של המשבר. התוכן הרגשי במשבר (החולשה) הוא תוצאה הפוכה למטרה החינוכית של האב - ליצור אדם חזק.

היחידה הטיפולית

מאפייני היחידה, עקרונותיה הטיפוליים, אמצעי ההערכה בתוך הטיפול, דרכי ההתמודדות עם אקטינג-אאוט (acting out) ודוגמאות של התהליך הטיפולי במתבגרים עם הפרעות עמוקות - אלה תוארו בעבר (Erlich, 1976; Hazan, Klein, Subar et al., 1986). היחידה כוללת עד 15 מתבגרים בין הגילים 15-20, וטווח האבחנות נע בין תהליכים סכיוזופרניים לבין משברים של גיל ההתבגרות בגוון היסטרי/דיכאוני והפרעות אישיות (גבולית, נרקסיסטית). אחד מאמצעי הטיפול הוא 'המציאות הטיפולית' (Weintrob, 1975) שמאפשרת ביטוי לא מילולי של קשיי המתבגר, והתייחסות אליהם במונחים של הבהרה ופירוש. רבים כתבו על התאמתם הייחודית של מתבגרים לצורת טיפול זו (Weintrob, 1975; Strauss, Downey, Sledge, 1979; Rinsley, 1982; Kernberg, 1980).

תיאור מקרה

רפי אושפז לאחר כמעט שנה של מצב פסיכוטי שכלל מחשבות שווא של יחס, גדלות ורדיפה. המשבר החל בכיתה י"ב, כשהסימנים הראשונים היו ירידה בלימודים ופנייה לישיבה חרדית. מחשבות שעומדים להזיק לו, שהוא מביא שואה לעולם, שהוא גלגול של דמויות שונות (ישו, אישה), שגופו משתנה, שאם ילך בכיוון מסוים יינצל העולם, ואם בכיוון הפוך העולם יינזק ללא תקנה - אלו מעט דוגמאות מהתכנים שהעסיקו אותו. הוא הופנה למחלקה על ידי מטפל שהרגיש שיש צורך להעבירו לאשפוז במסגרת פסיכותרפויטית. רפי הוא הבכור מבין שלושת ילדיהם של הורים משכילים, נושאי משרות בכירות, ללא בעיות נפשיות גלויות, המחזיקים בגישה חינוכית של 'חופש ופתיחות'.

'צלילי שרבר'

להלן מספר דוגמאות הממחישות את האנלוגיה למקרה שרבר. המונח 'צלילי שרבר' מתייחס לדמיון בין התרחשות שהיינו עדים לה לבין מה שהכרנו ממקרה שרבר.

* "אני יושב בראשו" - האסוציאציה הראשונה למקרה של שרבר היתה ביום הראשון לבואו של רפי למחלקה. אחר הצהריים באותו יום ברח ולא הופיע בביתו. האב בא למחלקה ושאל אם יוכל לנסוע בדרך מבית-החולים לירושלים, כדי לחפש את בנו באמצעות צפצופים בצופר מכוניתו. כשנשאל מדוע דווקא כך, ענה בביטול: "מה זאת אומרת, אני יושב בראש שלו, אני יודע שהוא כאן באזור". אחרי שרפי חזר בלילה, התברר שאכן שמע את צפצופי מכונית האב. בזיכרונותיו של שרבר יש תיאור מסוג זה, כשהוא מספר על ישיבת האל בגופו: "קרני האל מעורבות בכל תחושה, ואין איבר החופשי ממנה" (Bregier, 1978, עמ' 125).

* "1/3" - רפי מספר שהוא נקרע מבפנים. מצד אחד הוא מבקש מעצמו למלא את כל המצוות, ומצד שני מרגיש שהדבר מעל לכוחותיו. הוא מספר שזמן מה לפני האשפוז סיפר לו אביו על חלום שחלם: סבא של רפי (שהיה רב) הופיע בחלומו וביקש ממנו לומר לרפי שהוא "זכאי להוריד 1/3 מהמצוות". קיומו של החלום הוא מציאות בלתי-מעוררת, והאב חוזר עליו מדי פעם. בנקודה מסוימת במהלך הפסיכותרפיה אומר רפי שהוא לא בטוח (משום מה) אם אביו באמת חלם את החלום, ומשום כך הוא מבקש מן האב פרטים על החלום. כשהאב מסתבך במענה, פונה אליו רפי בשאלה ישירה: "האם באמת חלמת??" מסתבר שהחלום לא נחלם מעולם.

האב נותן רשות לבן (הקלה במילוי המצוות), וזו נחוות על ידי הבן כלחץ נוסף. אין ספק שרגשית זהו לחץ, שהרי האב אינו נותן רשות, אלא מנסה לקבוע צורה לעולם פנימי בעצבו חלום. תזכורת נוספת לקרניים הקוסמיות של שרבר.

* "רצועות" - במשך כחודש מתקשה המטפל מסיבות שונות לערוך שיחת היכרות טיפולית עם המשפחה, כשהסיבות הן תמיד אובייקטיביות לכאורה. בסופו של דבר מסתבר שהאב סבל בהיותו בן 5 משחפת של העצמות באגן עם חשד למחלת פוט (Tuberculosis spondylitis, Pott's disease). הוא אושפז בסנטוריום לא רחוק מעיר מגוריו (מרכז אירופה), והטיפול כלל רצועות שאליהן היה קשור רוב שעות היום להגבלת תנועותיו. הדמיון בין רצועות החינוך, במקרה של שרבר, לרצועות ההבראה, כפי שתוארו על ידי האב - הוא מעל לכל ספק.

בשיחה בה סיפר על מחלתו, זרם המחשבה של האב הוביל אותו לתאר את עמדתו הנחרצת על החופש והשוויון בין בני האדם. למשל, כשהחליט ללכת לסדרת אָסֶט, לקח אתו באופן מובן מאליו את בני משפחתו (רפי היה אז בן 11) - "גם להם מגיע להשתחרר". * "לא מרגיש" - כמו על מנת להבהיר מהי המשימה המרכזית בחייו הפנימיים, הסתובב רפי במשך ימים וצעק "אני לא מרגיש!". המתבגרים ביחידה - שמהווים קבוצה דיאגנוסטית וטיפולית (Stamm, 1985 ;Searles, 1979) - ראו עד מהרה שמדובר במשפט "לא-תקף, מכיוון שרפי התגלה כרגיש, עדין ומתחשב. המשפט "אני לא מרגיש" הפך למעין ברכת שלום, או סמל אישי, מותג. האפשרות הסובייקטיבית של רפי להנאה באה לידי ביטוי בצורות שונות במחלקה, ועם זאת המאבק נמשך, ולאחר שהיה מאונן היה "מקיים תיקון" - ריטואל דתי של תפילות אחרי החטא. התחושה של אי-יכולת מוחלטת ליהנות מתוארת על ידי שרבר בהקשר של צרכים גופניים דומים (אוכל, הפרשות).

שמונה חודשים אחרי אשפוזו של רפי צלצל האב בלילה למטפל, כדי לשאול אם רפי יכול לשמוע על כך שסבתו, אליה היה קשור מאוד, גוססת, ונותרו לה שעות ספורות או לכל היותר כמה ימים לחיות. השאלה והעיתוי נראו מוזרים מאחר שהיה ברור

לאב שעמדתנו תהיה לומר לרפי את האמת, ולאפשר לו את מה שביקשה הסבתא במפורש - להיפרד ממנו.

אחרי השיחה, למרות התשובה החיובית, לא בא האב לקחת את בנו. באותו הלילה נפטרה הסבתא. בבוקר התקשר האב, וביקש שנודיע לרפי על מותה. נאמר לו שהוא צריך לעשות זאת בעצמו. האב מבקש שרופא יהיה נוכח, ושהשיחה תהיה בחדר הצוות. אנו מבחירים שהשיחה תהיה בחדרו של רפי, ושם יהיה צורך נבוא לעזרה. לשיחה מופיעה האם, ואחרי השיחה עם רפי היא אומרת: "רפי קיבל את הידיעה בצורה גברית מאוד".

עשרה ימים אחרי מות הסבתא בא רפי עם מכתב לצוות, ובו בקשה בנוסח רשמי לאפשר לו לצאת לנופש עם הוריו. כשנשאל איך הוא מרגיש עם הרעיון, הוא חושב ארוכות ואומר: "אני חושב לבקש מהם לדחות את הנופש, לאחר ימי השלושים". הוא צלצל לאמו, שוחח עמה, וכשנשאל מה סוכם ענה: "היא אומרת שזה בסדר לצאת עכשיו, ולא צריך לבלבל את המוח", והולך להתפלל. תמצית הקושי: איך להסתדר עם אי-הציות לחוקי החופש הנוקשים של האב. שרבר, שאביו ביקש לחנכו להיות חזק - חווה את עצמו בתור אישה. רפי, שאביו מבקש לחנכו להיות חופשי - הולך להתפלל.

ניסיון להבנה

השאלה היא איך נסביר את מלחמתו של אביו של רפי בתחושות, אשר עבורו הן אוסרות. לפיכך אינו יכול לאפשר לבנו להתאבל, כי מנהגי אבל הם רצועות, והדרך לקרוע אותן לגזרים היא לקרוא להן "מנהגים פרימיטיביים". ננסה לענות בעזרת ההשוואה עם שרבר. אביו של שרבר ביקש שלא להשאיר את בנו לבד (ללא השגחה על התנהגותו) מחשש שבמצב זה הוא יחווה את רצונותיו. אביו של רפי משאיר את בנו לבד כאשר יש סכנה שהוא (האב) ירגיש את מה

שבנו חווה. כך קורה כשהוא מחפש אותו בצפצופים ללא דאגה, כך כשהוא ממציא חלום כדי לא לסבול, וכך כשהוא מודיע על קיומו רק כדי להוסיף אחר כך שאינו קיים, כשבנו עלול להרגיש את משמעות מותו של אדם קרוב. התוצאה מוצלחת בשני המקרים: בחוויה של שרבר אין רצון, בחוויה של רפי אין הרגשה, ולשניהם הפסיכוזה היא ביטוי מטורף, אך אותנטי, של מרד בנוסחאות בלתי־נסבלות אלה.

את אביו של שרבר לא ניתן לשנוא; בלוגיקה הפנימית של שיטותיו מונח רצון סובייקטיבי חיובי לבנות אדם נכון. את אביו של רפי לא ניתן לאהוב; בלוגיקה הפנימית של שיטתו מונח רצון סובייקטיבי לבנות אדם חופשי. רצונו של ילד בתגובה רגשית מצד ההורה תגביל את החופש ואת העצמאות. בשני המקרים החוויה היא של דה־פרסונליזציה; הבן הופך מושא לאידיאל האדם הנכון/החופשי, כפי שעוצב על ידי האב.

כדי לנסות להבין, נתייחס לזמן מה לשני המקרים כאל 'פשע' (במובן של ההשלכות על הבן), שהוא בוודאי אינו תוצאה של כוונת זדון. לא נותר לנו אלא לחפש את המניע הלא־מודע, ולשאת את הפרדוקס: אנו מחפשים מניע, בלי כוונה למצוא אשם.²⁵

מתוך מה שאנו יודעים על שרבר האב - עבורו, הדור הנוכחי היה חלש ורכרוכי. אביו של רפי מוכר לנו מחלום ה-1/3, מסדנת האָסְט המשפחתית ומדרך הימנעותו מהמפגש עם הבן בעקבות מות הסבתא. ההכחשות הרגשיות המשתמעות מכך וההשקעה הרגשית (הלא־מודעת) במאמץ לתקן, מובילות אותנו להגדרת מה שאנו קוראים - **דלוזיית התיקון**. זהו המאמץ להכחיש חוויה של עולם לא־תיקן (שרבר האב: חולשה, רכרוכיות; אביו של רפי: כבלים)

25 ניתן לזהות כאן ניצנים של מעבר מושגי מראיית האשמה לראייה טראגית של האדם (הילד וההורה).

באמצעות הדלוזיה, שעל פיה ניתן לעצב את העולם מחדש - ברור הבא.

מכך נובע שהמטרה הטיפולית היא לנסות להפריד בין הבן, אשר כדי להיות הוא עצמו צריך להרגיש את עולמו ההרוס של האב, לבין האב, אשר לא יוכל להיות עם בנו אם לא ירגיש את מידת ההרס שעומד מולו כשהבן חולה. במילים אחרות, עצמאות הבן מותנית ביכולתו להתייחס לחלקים הבעייתיים של האב. ואכן, בטיפול, כאשר יכול רפי לומר למטפל "אתה כמו אָבִן", היה בכך ביטוי ישיר (בהעברה) לתחושתו כלפי האב. לעומת זאת, האב, שראה את מחלת הבן כ"בעיה אקזיסטנציאלית" ואמר ש"אם יעבור פיזית יצא מזה", עבר דרך ארוכה עד שהתאפשר לו לומר: "זה נורא מה שעובר עליו".

מכאן נוכל להגדיר את המחסום הטיפולי (Stamm, 1985; Searles, 1979) - שיתוף הפעולה שלנו בהכחשה. לגבי הבן - קשה היה לנו לראות את געגועיו לאב, אשר, בהסתכלות המקצועית שלנו, עורר תחושות של זעם - "איך אפשר לאהוב אותו?" לגבי האב - התקשינו לוותר על העמדה השִׁקְרִית המבטיחה שבקרוב "הכול יהיה בסדר". ביקשנו לעמוד מולו כְּמִי שיכולים לתקן את מה שלא ניתן.

מה שיקשר בין שרבר, הניתוח של פרויד, הניתוח של ברגר, ורפי - הוא ראיית שני המקרים בהקשר תלת-דורי. שרבר מחליט לבנות אדם נכון. התוצאה - שרבר הבן, אשר במקרה או שלא במקרה הוא חשוך ילדים (אחיו, אגב, התאבד בגיל 38). אביו של רפי הוא פרי נוסף של שיטת חינוך זו, כשהמרד שלו נושא אופי של היפוך מוחלט - מרד בכבלים. אלא שלמרבה הצער גם תחושותיו כלפי בנו הופכות לאסורות. רפי אינו יכול לגדול בנטישה רגשית זו, גם אם היא באה בשם שחרור האדם מכבליו.

נדגיש שאין בכוונתנו להציע כאן הסבר סיבתי על הקשר בין

חוויה רגשית לפסיכוזה ו/או סכיזופרניה. גם אם סיבת הפסיכוזה אחרת (או נוספת), אין זה סותר את החוויה הסובייקטיבית שבה התמקדנו. הסבר דינמי נבדל בנקודה זו מתיאור סימפטומים המוביל לשיום (labeling), ומכאן הדרך קצרה לביטול משמעות התוכן האינדיבידואלי של עולמו של שרבר הבן, ושל רפי.

אם נתייחס לניתוח שלנו כניסיון, אשר המניע שלו הוא הרצון להבין את מה שאנו (המטפלים) מרגישים בעת הטיפול, נוכל להציע נקודת מבט נוספת להסבר של פרויד ושל ברגר על הפסיכוזה של שרבר. החלק האמפתי של פרויד – אותו חלק אשר 'המוצר' שלו הוא ההסבר לפרנויה – מופנה כלפי שרבר, מתוך החוויה הסובייקטיבית שלו. האינטראקציה בין האב לבן מוגדרת על סמך השערה ומוחזקת כקבוע. החלק האמפתי של ברגר, לעומת זאת, מופנה כלפי שרבר מתוך הנתונים האובייקטיביים על אביו הממשי. מתוך כך מוחזקים הקונפליקטים האינטר-פסיכיים כקבוע. ההסבר שלנו על המניע בא מתוך הסתכלות על התוצאה האובייקטיבית של האינטראקציה בין עולמו הסובייקטיבי של האב לבין בנו. במובן זה הבן המוצלח (שרבר, ורפי לפני המשבר) מהווים עדות למה שהאב הרגיש (או מוטב לומר – נמנע מלהרגיש) בתוכו. דלוזיית התיקון מגדירה לפיכך את סוג האינטראקציה בין אב לבנו.

יש בכך תוספת להסבר של פרויד ושל ברגר, שמתוכה אפשר לראות כיצד הבן, לפני המשבר, היווה פתרון אובייקטיבי לאותו עולם סובייקטיבי (חלש/כבול) של האב. דווקא המשבר מעלה את הסיכוי למפגש של האב עם המציאות. במקרה של שרבר הדבר לא קרה, כי המשבר פרץ לאחר מות האב. במקרה של רפי יש לכך עדיין תקווה, אם יוכל האב לעמוד בכאב המפגש עם הדלוזיה ועם הבן החולה.

סיכום

בהבנת המקרה של רפי כ'שרבר מודרני' היו שני שלבים. בשלב הראשון נערכה השוואה (דמיון/שוני) שבסיסה התיאורטי הוא ניתוחו של ברגר. בשלב השני הוגדר המכנה המשותף: חיפוש המניע למה שנחווה על ידי שרבר ("רצח נפשי") ועל ידי רפי כפשע. מניע האבות - הכחשת תחושה של עולם הרוס באמצעות עיצוב רגשי של הדור הבא. הגדרה זו נובעת מהבנה אנליטית שבאמצעותה ניתן להתייחס ל'פשע' כאל תיאור רגשי (כמו כל תיאור אחר) ולא כהזדמנות לשיום, המוביל תמיד לחוסר מוצא.

דלוזיית התיקון היא מונח עבודה. אין הכוונה לקבוע הגדרה חדשה לאוסף סימפטומים, אלא לתת משמעות להתנהגויות הנובעות ממצבים רגשיים (של מעורבות) ספציפיים בין אב לבנו. במובן זה, כל הורה מנסה לתקן, והדלוזיה מוגדרת על סמך דרגת הכחשת ההֶרֶס שבניסיון התיקון.

ההקשר הסוציולוגי במקרה של רפי כשרבר מודרני מעניין כשלעצמו אך אינו מענייננו. אפשר רק לומר שלא חשוב כל כך מהו תוכן הרצון לתקן (חולשה/כבלים); מה שחשוב יותר זו הצורה בה נעשה התיקון. בהתאם לרוח הזמן, תניף הטוטליטריות הרגשית דגלים שונים.